

Algunes notes sobre la recepció del *Calila e Dimna* al català i la *Doctrina d'en Pacs*

Llúcia Martín Pascual
Universitat d'Alacant

L'origen d'aquest treball prové de l'observació d'un detall que crida poderosament l'atenció, com és el fet que el llibre de contes oriental traduït al castellà per orde d'Alfons el Savi en el segle XIII, *Calila e Dimna*, aparega citat en una obra de caràcter didacticodoctrinal prou desconeguda, la *Doctrina moral d'en Pacs*.¹ El nom de l'apòleg oriental apareix al costat d'autoritats pròpies d'aquest tipus de llibres de consells, com ara citacions bíbliques, tant de l'Antic Testament com del Nou, juntament amb Sèneca, Ciceró, Sant Agustí, Ovidi, Josephus,² Boeci; a més de Pedro Alfonso, Bías,³ Arnau de Vilanova, Brunetto Latini, Avicenna a qui se li atribueix un *Llibre de Animals*,⁴ Eiximenis, citat a partir d'una obra d'atribució dubtosa, la *Doctrina Compendiosa*, Antoni Canals, i, curiosament, Cerverí, anomenat de vegades, "teòlech". D'aquest observem que les citacions provenen dels *Versos proverbials*, obra que, per altra banda, s'havia tingut com a prova de la dualitat nominal –no personal, com ja ha quedat acceptat– de Guillem de Cervera *id est Cerverino* (Riquer 1991, 130).

Destriar com és que apareix el *Calila e Dimna* –al text sempre citat a la inversa, *Llibre de Dimna e Calila*– és bastant complex ja que no coneixem gaire dades sobre la recepció d'aquesta obra a terres catalanes. Tampoc no podem pressuposar que l'autor de la *Doctrina*, encara no identificat però anomenat en Lluís o en Nicolau de Pacs (Riera i Sans 1979), la conegués directament a partir d'alguna estada a la cort de Castella, ja que no en tenim constància de traduccions al català. Fins i tot, la recepció del *Calila* no es produeix realment fins al segle XV amb la traducció llatina de Joan de Càpua, *Directorium humanae vitae*, i la posterior traducció al castellà d'aquesta versió, coneguda com *Ejemplario de los engaños del mundo*. Així i tot, la suposició que l'autor de la *Doctrina* tingués contactes amb la cultura oral castellana –fet que tampoc concorda amb el caràcter culte del *Calila e Dimna*– no és de tot improbable si observem que al llarg de l'obra inclou alguns refranys castellans.

Una altra hipòtesi ens condueix a la possibilitat que l'autor de la *Doctrina* conegués a bastament els proverbis de Cerverí de Girona. Són múltiples les al·lusions als versos

¹ L'única edició que s'ha fet d'aquesta obra és la de Llabrés 1889, qui ja va avançar que no es tractava d'una edició definitiva. Amb anterioritat (Bofarull 1857) es va fer una transcripció del text de la *Doctrina* conservat al ms. 81 de l'ACA, que apareix al volum XIII de la *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*.

² Segons Riera i Sans (1987), la dificultat major de l'obra que ens ocupa és identificar les 379 autoritats que conté la *Doctrina*, entre els quals es troben algunes atribuïdes a Josephus, com ara aquesta que correspon al capítol XIV, *De contesa de par*: "Diu Josephus que nuus ich entram en aquest món e nuus ich exim" (Llabrés 1889, 50).

³ Aquest Bías filòsof és un dels coneguts com els set savis de Grècia, segons Valeri Màxim, i assimilat al corrent estoic. És molt conegut per l'obra *Bías contra Fortuna* del marquès de Santillana (1448). En el capítol XX de la *Doctrina* que reflexiona sobre l'amistat apareix la citació següent: "Diu Bías que pus greu és jutjar entre dos amichs que entre dos enemichs. Ésser bo a si mateix no és prou, ans que hom sia bo per si mateix e per sos amichs".

⁴ També ho fa Eiximenis en el *Terç del Crestià II*, 21-22 (edició de 1930).

proverbials i possiblement es tracte d'una de les autoritats més representades.⁵ Si tenim en compte que en aquests *Versos proverbials* apareixen al·lusions a faules orientals, inclosa una del *Calila* encara que sense citar la font (Cabré 2005, 552), així com també la profusa anotació que es troba en els manuscrits conservats dels proverbis, és possible que l'autor de la *Doctrina* tingués en esta obra una de les referències principals, no sols de citacions d'autoritat, sinó de recerca fontística.⁶

Abans de centrar-me en la *Doctrina moral*, tot i que ací només oferiré unes notes amb les seues característiques més rellevants, i analitzar la naturalesa i pragmatisme de les tres citacions que inclou procedents del *Calila*, em referiré breument a aquesta obra oriental i a la seua difusió per la Península. Certament, hi ha que avançar que el contingut i la qualitat de les citacions del *Calila* trobades és inversament proporcional a l'entusiasme per haver constatat l'aparició de l'obra oriental. Així mateix, les incògnites plantejades, lluny de resoldre-les, encara es converteixen en més enigmàtiques.

El *Calila e Dimna*

La història de la recepció de manuals i contes orientals en la literatura catalana medieval encara està per estudiar,⁷ si bé és un fet acceptat i conegut que Ramon Llull en el *Llibre de les Bèsties* versiona alguns contes del *Calila i Dimna*, tal com van advertir Bonner, Rubió i Balaguer, Llinarès, i que jo mateixa he estudiat i traduït en una altra publicació (Martín 1997). Tanmateix, no podem arribar a destriar si Llull coneixia l'original àrab directament, fet que seria molt probable donada la seua suposada competència lingüística en àrab, o coneixia la traducció alfonsina que ja circulava en la segona meitat del segle XIII. El que sí que podem concloure és que les versions dels contes del *Llibre de les Bèsties* no són ni molt menys tan complexes ni riques com les de la traducció castellana i això es pot atribuir a què Llull coneixia versions orals del *Calila* diferents a la que es va aprofitar per a la traducció alfonsina (Villegas 1991). Per altra banda, és possible que Llull escurçara molts elements dels contes per simplificar-los i arribar ràpidament a la conclusió moralitzant.

La complexa història de la configuració del *Calila* a partir de contes hindús del *Panchatantra* amb les successives addicions pahlevis, persanes i siriaques antigues té dues fites d'interés: la traducció a l'àrab feta per Ibn al-Muqqafa de Bagdad al segle

---

⁵ Efectivament trobem citacions dels proverbis de Cerverí pràcticament en totes les seccions de la *Doctrina*. Per exemple en els capítols dedicats als pecats capitals, als referits a les lluites i a la necessitat de buscar la pau, als capítols dedicats a l'amistat, i molt especialment, pel seu caràcter antifemení, en la secció dedicada a les dones. L'atribució de teòleg a Cerverí –només en alguns dels manuscrits- apareix en el capítol 13 “Que l'hom se deu llunyar de contesa” (Llabrés 1889, 47).

⁶ Tal com assenyala Cabré (2005, 554), els ms. dels *Proverbis* presenten moltes anotacions marginals, la qual cosa revela que tingueren un cert interès, amb la possibilitat que es constituïren florilegis o senzillament es reutilitzaren.

⁷ Una altra obra per estudiar de la tradició oriental és el *Llibre dels set savis de Roma*. (Martín 2005). És indubtable que hi va haver una activitat important en les escoles de llengües de Ripoll (Coll, 1944 i ss.).

VIII⁸ i la posterior traducció castellana de 1251⁹ a partir d'una versió d'aquest original àrab que arribaria a Castella, possiblement via Al-Andalus per a ser traduïda en la Escuela de Traductores de Toledo. L'estudi i l'edició de la traducció castellana medieval ha superat diverses etapes i entrebancs fins que el 1985 Maria Jesús Lacarra i Juan Manuel Cacho Blecua publiquen una edició crítica basada en el ms. A, de finals del XV, conservat a la Biblioteca del Escorial i copiat per orde de la reina Isabel de Castella que volia conèixer el text. Uns anys abans d'aquesta edició, Maria Jesús Lacarra, en el seu magnífic estudi *La cuentística medieval en España* (1981) repassa exhaustivament la recepció de l'obra, l'estructura, la naturalesa dels contes, la seua funció didàctica i les petjades que deixa en la literatura faulística i exemplar occidental.

L'interés del *Calila* se centra sobretot en el fet que es tracta d'un manual de conducta i d'educació cortesana i política. El savi Berzebuey que apareix a la introducció, instrueix un jove príncep a base d'un diàleg en el qual s'insereixen complexes narracions per demostrar els principis que el mestre vol inculcar al seu deixeble. El nom de tota la col·lecció, *Calila i Dimna*, prové del primer conjunt d'apòlegs, protagonitzats pels dos llops cervers, que el savi conta com a il·lustració de l'amistat i amb la intenció que el futur governant sàpia distingir els bons amics dels dolents. Un tema aquest molt difòs en els textos exemplars i que requeria una atenció especial, ja que era de suma importància per al príncep ensenyar-lo a discernir correctament els hòmens sincers dels aduldors, els bons consellers dels dolents i, al capdavant, l'art de conèixer la naturalesa humana i el nivell de fidelitat i respecte on podien arribar els súbdits.

El *Calila* és, doncs, una obra complexa, un extraordinari apòleg de didàctica política, manual de reis i prínceps que no es limita a un adoctrinament literal, sinó que ho fa a través de la riquíssima tradició sapiencial d'apòlegs i de faules tant del gust oriental que tampoc tenen a veure amb les de la tradició occidental, molt més simple i circumscrita als textos i a les amplificacions medievals de les faules isòpiques.

A partir de la traducció castellana del XIII, poc més sabem de la sort del *Calila e Dimna*, a excepció d'una citació en la poesia d'Álvarez de Villasandino inclosa en el Cancionero de Baena (Cacho Blecua & Lacarra 1984, 41). Certament es detecten contes orientals en el *Libro de los gatos*, o en el *Libro del Conde Lucanor*, aquest amb una finalitat molt semblant a la del *Calila*, ja que es tracta d'un manual d'educació i moral

---

⁸ Sobre Ibn al-Muqafa sabem que era un funcionari de la cort abbassí, que havia estudiat a l'important escola lingüística de Basora i que s'havia convertit a l'islamisme tot rebutjant l'antiga creença mazdeista. Com a bon musulmà convers va adaptar a la nova espiritualitat alguns passatges del *Calila* que resultaven inconvenients per la procedència d'antigues tradicions induïstes i persanes i va afegir un pròleg. Podem llegir una traducció divulgativa al castellà d'aquesta versió àrab –i per tant, no coincideix del tot amb el text castellà medieval– gràcies a l'obra de Marcelino Villegas. La versió que va fer aquest arabista, tristament desaparegut, es basa en el ms. considerat més antic, datat en 1269 (618 de l'hègira), conservat a la Biblioteca de Santa Sofia d'Istanbul i editat per Abd-al-Wahhab Azzam juntament amb el polígraf i erudit egipci Taha Husayn el 1940 (el 1981 es fa una altra edició). Des del segle XIX hi ha hagut molts erudits europeus que s'han preocupat per la literatura oriental en relació amb Occident, en el moment en què l'estudi del sànscrit es va posar de relleu per les teories lingüístiques de l'indoeuropeu. En Espanya, José Antonio Conde, en el segle XVIII ja va constatar versions hebraïques del *Calila*. Silvester de Sacy va compilar els manuscrits àrabs i en va fer una edició. Victor Chauvin, autor d'una *Bibliographie des ouvrages des arabes ou relatives aux arabes publiées dans l'Europe chrétienne de 1810 à 1885* (Liège-Leipzig 1892-1922) també fa constar diferents versions i edicions del *Calila*.

⁹ Cacho Blecua & Lacarra (1984, introducció). Hi ha diferents hipòtesis de datació: el colofó apunta la data de 1299 de l'era hispànica, 1261, tanmateix hi ha un detall que despista els crítics, com és que anomena Alfons infant, quan era rei des de 1251. Per això s'ha intentat veure un error en la datació i considerar que en comptes de 1299 es fa referència 1289, la qual cosa ens donaria 1251.

adreçat a un jove senyor. En el segle XV, com hem comentat més amunt, apareix la col·lecció anomenada *Exemplario contra los engaños del mundo* que deriva de la traducció llatina del *Calila*, el *Directorium humanae vitae*, que al seu torn no prové d'una versió àrab, sinó d'una versió hebraica. L'*Exemplario* va tenir un cert èxit editorial ja que coneixem l'edició de Hurus de 1493 i diverses reimpressions al llarg del segle XVI (Lacarra, 2006, 132-133). Tot i que la versió llatina anomenada *Directorium* va contribuir a la difusió dels contes orientals per Europa, no podem dir, sense realitzar un estudi més minuciós i aprofundit, que fóra popular en la literatura exemplar catalana.

Menys encara sabem de la recepció al català del *Calila* excepte el *Llibre de les bèsties* lul·lià, l'al·lusió en els proverbis de Cerverí de Girona a què hem fet referència abans¹⁰ i ara les citacions que hem trobat en la *Doctrina d'en Pacs*. Caldria fer un estudi minuciós dels inventaris de biblioteques per veure si hi existien exemplars de l'obra oriental, i també observar detingudament tota la tradició exemplar per trobar-ne concomitàncies. A hores d'ara, però, no coneixem cap altra referència al *Calila* en les obres de caràcter doctrinal i moralitzant, en els reculls d'exemples o en els florilegis de vicis i virtuts.

La Doctrina d'en Pacs

El llibre conegut com *Doctrina Moral* de Nicolau de Pacs, o simplement *Doctrina d'en Pacs*, es trobaria dins de la línia de llibres de consells pronunciats per un mestre –ací un pare– a uns deixebles –els fills– amb la finalitat de proporcionar una bona instrucció social. A més, la *Doctrina* és una obra que, pel contingut, està estretament relacionada amb els llibres sapiencials, proverbis i amb la *Doctrina Compendiosa* atribuïda a Eiximenis i citada continuament pel desconegut en Pacs. La col·lecció de consells es configura com un conjunt d'actituds pràctiques en situacions vitals, il·lustrades per un llarg llistat d'autoritats, tot això amb la intenció de fomentar una acceptable conducta ètica, social i cristiana. Podem dir, com a model d'aquesta obra, que s'apropa a l'esperit dels anomenats *Castigos*, i en aquest sentit s'allunya de les col·leccions de florilegis d'autoritats, ja que el protagonista va establir un petit diàleg retòric amb els receptors, els seus propis fills, i passa d'un tema a un altre sempre amb la intenció que siga de profit dels jóvens, amb unes notes personals que donen una mica d'emotivitat al text –no és tan eixut i impersonal com els florilegis. Al final de l'obra, l'autor es disculpa de no poder continuar amb les lliçons perquè altres afers li ho impedeixen, un tòpic habitual, però es dona per satisfet dels ensenyaments transmesos.

La Doctrina es conserva en quatre manuscrits:¹¹

Arxiu Corona d'Aragó, fons de Sant Cugat 81. Ms copiat el 1462. Hi manquen uns fulls a l'inici, per la qual cosa no sabem si hi havia una taula. En qualsevol cas, el text de la *Doctrina d'en Pacs*, que ocupa els fulls 1-66 és gairebé complet. Els altres textos que formen part d'aquest còdex són els *Distica Cathonis* (fols. 78-81) i alguns textos de genealogia reial molt breus. Aquest manuscrit ha estat descrit per Bofarull el 1857 i després per Miquel i Rossell (1937), descripció que consta al catàleg de l'ACA. Llabrés

¹⁰ Destaca la falla que cita Cerverí i que correspon a la de los “mures que comían hierro”. El text diu així: “En la terra dels fals / manjon les rates fer; / a cobrir desleyals / raysós estranya:s quer” (citad per Cabré 2005, 552).

¹¹ La consulta dels manuscrits que contenen l'obra s'ha fet a través de BITECA, *Bibliografia dels textos catalans antics*. URL: <http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/phsea.html/>

va fer una edició popular de la *Doctrina d'En Pacs* prenent com a base aquest manuscrit el 1881.

Biblioteca de Catalunya 472 (fons Dalmases), segurament posterior a l'anterior ja que la seua datació oscil·la entre 1450 i 1500. Certament és un text complet, amb índex i de redacció més acurada, així com també més elegant en la disposició a dues columnes, amb caplletres ornamentades. Pel que fa al text, sembla la mateixa versió que ACA. La *Doctrina d'En Pacs* ocupa els fulls 1-96, mentre que la resta del còdex, 97-138 està ocupat per les *Sentències morals* de Jafudà Bonsenyor.

També en la Biblioteca Nacional de París, els manuscrits, esp 54 i 55 contenen la *Doctrina Moral*, el primer només el text que ens ocupa mentre que el segon, a més presenta la *Doctrina compendiosa* atribuïda a Eiximenis, *l'Apologia* de Bernat Metge i les *Sentències morals* de Jafudà Bonsenyor, jueu de Barcelona.

Realment escassos, per no dir casi inexistents, són els estudis sobre la *Doctrina*, entre els quals, només Riera se'n va ocupar de l'autor (1979, 117-125) i va datar l'obra cap a 1440. Riquer (1989, 130) adverteix que en les citacions procedents dels proverbis de Cerverí sempre apareix citat amb aquest nom, no com Guillem de Cervera i, per altra banda, Panunzio (1963, 16, nota 19) va destacar la inclusió d'exemples animals, molt apropiats a les característiques pròpies dels bestiariis. Efectivament, constatem que entre les autoritats descrites n'hi ha alguns exemples dels bestiariis si bé no d'una forma tan recurrent com en el *Flors de Virtut* (Cornagliotti 1975), on els exemples animals són molt més habituals.

Estructura i contingut

La *Doctrina* comença amb una mena de dedicatòria als fills de l'autor, als qui adreça el tractat perquè considera que és interessant, per a la bona educació, instruir-los i adoctrinar-los segons les autoritats que coneix. Més endavant l'autor ens diu que ja és vell i ens dóna alguns detalls de la seua vida, falsos segons Riera: ha estat al servei del rei Pere III i després de Joan I com a sobrecoç i algtzir, aquest darrer, càrrec que no mereixia. Una vegada mort Joan I en estranyes circumstàncies, l'autor es retira a l'illa de Mallorca per ocupar-se d'altres negocis i afers, la qual cosa ens dóna a entendre que escriu el tractat molt a finals del segle XIV o inicis del XV, tanmateix, no cita el rei Martí I. En un altre moment de la *Doctrina*, casi al final, fa una petita descripció de Mallorca, conquistada pels cristians i lliurada dels infidels.

L'estructura "argumental" que podem destriar dels consells que inclou, és la següent:

1. Vicis i pecats capitals.

Comença amb una relació de vicis, que, al capdavall, són una descripció dels set pecats capitals. L'autor no es limita a la simple constatació del pecat o vici i el rebuig que ha de provocar, sinó que inclou algun que altre exemple ben original. En el capítol dedicat a l'enveja (Llabrés 30), llegim:

A l'envejós és vejares que l'avansament dels altres sia abaixament seu, car ell desitge ésser sobre tots e per la sua verinosa enveja no pot aturar en loch on haja altres mellors que ell. E en açò sembla al calàpet que, per ço com ell és verinós o enverinat, avorreix tota cosa que sia

pura e neta, e per atal, fuig de els vinyes quan comensen a florir, car no por sofrir la bona olor (p. 30).

I en el de la peresa:

Lo anet vegé en l'aygua la luor de una estela e pensant que fos peix volch-lo pendre e no y trobà res. E un altra vegada viu-hi un peix e pensant que fos tal com l'altre no si si volch acabar en endura per sa gran peresa (p. 34) .

2. Capítol dedicat a les virtuts

La descripció que fa de les virtuts, no es basa en les virtuts cristianes, sinó en altres més adients a l'estament a què pertany el cavaller, com és l'honor, la noblesa i la fama. Observem, doncs, que l'adoctrinament adreçat als fills d'en Pacs, va més en la línia d'una educació de fort contingut eticocavalleresc. Vegem algun exemple, p. 37

E per ço diu mestre Arnau de Vilanova que alguna creatura no fa obres de noblesa, quant fa ço que's pertany a pus mínim de si, car lo llebrer que cassa rates no és noble, per ço car fa obres de gat, ni lo falcó qui cassa los polls de la gallina no es noble, per tal com fa obres de mila. Mas si lo lebrer cassava ço que lo leó cassa e lo falcó so que la àguila pren, serien nobles: qu tant quant hom es de pus alta natua, aytant deu fer pus altes e pus nobles obres.

3. Altres conceptes

A continuació, deixa de parlar de les virtuts i trobem una miscel·lània on es perd l'orde i es barregen moltes idees. No es pot establir una estructura clara perquè l'autor passeja d'un tema a un altre, si bé alguns conceptes fonamentals que tracta són els següents:

Un capítol dedicat a la venjança, en el qual el consell més rellevant és evitar sempre les actituds desproporcionades i considerar que la venjança només pertany a Déu. Relacionat amb aquest tema, trobem una sèrie d'apartats on parla sobre la necessitat d'evitar els combats o "conteses" i allunyar-se de les disputes, però, si no es poden evitar, no agreujar-les.

Segueix un capítol en què explica com hi ha diferències entre els hòmens, encara que tots descendeixen d'Adam i Eva, com la bellesa radica en la virtut, no en la persona i com també es deu respectar aquells que puguen en honor (p. 54-55):

Car axí com l'estament baix e minve deu honrar les persones de gran estat, axí per semblant l'estament minve qui comensa a pujar en honor, deu esser favorit per les notables persones, no pas menispresat, car sovent lo llop és vianda de les formigues e tal cose la aranya mata punyint que lo llop no nafra mordent. La rata penada que no és ornada no pot altres ornar, ans de nits escarneix los aucells es i es trobada de dies, los aucells la destrouen. Axí que, donchs, cell que ab moltes coses descerveix de moltes coses es blasmat, e qui saviament serveix ha una gran part de senyoria.

A continuació trobem uns capítols en què el tema principal és la injuria i la seua defensa, tenint en compte sempre que, en qualsevol disputa, la victòria és incerta. Una vegada plantejat tot això, arribem a uns capítols dedicats a la pau i l'amistat. En aquest darrer trobarem la primera citació del *Calila*, que tractarem una mica més avall, però també d'altres exemples ben coneguts, com ara aquest dels dos amics:¹²

¹² Es tracta del conegut exemple de Damon i Pítias, que apareix també en els *Versos Proverbials* de Cerverí (Cabrè 2005, 552) i en el *Recull d'exemplis e miracles* (Ysern 2004, 190). El conte prové de

Molt són grans los bens qui-s segueixen pre deute de amiatat, e molt dignes de consolació: e entre altres sí foren dos amichs, per nom Damon e Ficias, que foren axí bons amichs que Dionís, lo tiran, jutjà lo un per mèreita a mort; e aquell demenà un poch de temps que pogués anar a sa casa per ordenar sos fets, e l'altre romàs en gatge per connivença si aquell no tornàs que ell morís; e quant aquell tornà, lo jorn promés, lo tiran se meravellà de llur amor, e sí·ls pregà que ells lo acullissen per tercer, e aquell fo restaurat per virtut de lleal amich (p. 70).

A continuació l'autor se centra en la descripció de les arts lliberals i, en concret, dedica uns capítols a la retòrica i l'art de ben parlar, la conclusió que se'n deriva és evitar grosseries i dir sempre la veritat.

Tot seguit fa un raonament sobre la natura, el ben pensar i evitar la follia, il·lustrats amb alguns exemples ben interessants, p.95

Diu més [Aristòtil] que totes les coses del món se poden canviar sino la natura; car de lavor de ceba no cullirets pebre, e mudar us e costus es pus laugera cosa que mudar natura. Car la taupa, presa natura, viu de la terra, e lo papallo viu del aer, e la salamandra viu de foch, e la granota viu d'aygua e si·ls volien fer viure contra lur natura no haurien durade, car lur propia natura es incomutable, mas a vegades en alguns nodriments venç nautra, pero natura no ha que fer de cosa que deu reté en sa potestat.

Diu lo libre de Vicis e virtut que si lo pagó se glorieta de la coua, e lo glal de la cresta no es meravella, car la natura los ho dona, mas l'hom o fembra per cobrir lur miseria cerqua ab art e trebal la lana de les besties, per tant, no se'n deu gloriejar (p. 99).

Després arribem a uns capítols sobre la dona, els cinc senys corporals, l'oració, l'almoïna, la confessió i unes notes d'astronomia en el capítol anomenat "El valor del sol" (p. 108).

Més extensos són els apartats dedicats a la justícia i els seus administradors, com mantenir-la, sobretot evitant injúries i malentesos que porten a nefastes conseqüències judicials. El principi fonamental és guardar "obediencia a senyoria es obra sobiraranament dignificant los observants. Que les abelles no ixen de lur statge abans que·l rey ans son tots obedients e amables a ell sens resistir (p. 111)."

Després se centra en el paper de Fortuna sobre els hòmens, com aquests s'hi troben subjugats i com es pot si no evitar, almenys minvar el poder de Fortuna amb la saviesa, d'ací que dedique un apartat a la importància de saber llegir ja que gràcies a la lectura s'adquireixen molts coneixements.

Cap al final de la *Doctrina* descobrim una part que es dedica a les edats de l'home i un capítol dedicat a la multiplicació d'animals després del Diluvi, que sembla que és l'únic amb la intenció de presentar un tractadet de filosofia natural. Aquesta part de l'obra finalitza amb un recorregut breu sobre la història de les destruccions de Troia i Cartago i la consolidació del poder de Roma.

Finalment, a manera de resum, la *Doctrina* conté un capítol dedicat a la cobejança i a la senyoria, una descripció de Mallorca, uns capítols dedicats als fills on l'autor explica el que entén per amor paternal, i una conclusió on es diu que sempre existirà el mal i el bé, per tant, la dificultat i la substància última del tractat és aprendre a destriar el bé del

---

Valeri Màxim i també apareix al *Flors de virtut* (Cornagliotti 1975, 78).

mal. La *Doctrina* acaba, com hem dit, de forma brusca ja que l'autor declara que té altres ocupacions i no pot continuar.

Si hem d'extraure unes mínimes conclusions, podem dir que en aquesta obra predomina una afany d'ensenyament dins l'ètica cavalleresca, que no respon a l'estructura d'un tractat propi de vicis i virtuts i que els consells es barregen amb exemples, autoritats i altres citacions, sense que de vegades apreciïm bé el fil argumental perquè passa d'un tema a un altre.

Les citacions del *Calila*

La primera de les tres citacions del *Calila*, s'insereix en els capítols dedicats a l'amistat. Hem de dir que l'autor, en Pacs, fa la citació literal el *Calila* molt breu, però no d'un fragment d'un apòleg, sinó de la màxima que se n'extrau, de la lliçó que sintetitza el que en l'apòleg s'ha explicat. Observem, doncs, que l'adoctrinament que prové de l'obra oriental no és totalment explícit, i pressuposem que el nostre autor ha arribat a un segon nivell de lectura i reflexió que el capacitaria per extraure aquestes conclusions i plasmar-les en el seu text.

La primera citació la trobem en capítol “Com deu hom usar de amistança” (p. 75).

Lo savi hom no posa sa amor a aquell que és estat son mal enemich, sino en cas de cuyta, car los fills de les bèsties segueixen llurs mares. E axí-s seguí entre lo gat e la rata, segons és continuat en lo llibre de Dimna e Callilla. Que l'arbre qui amarga, si tot lo untats de mel no-s mudara de la sua sustancia. E doncs, no us recoldets en canya trencada, car, si ho fets, intrar-vos ha per al mà.

El conte del gat i la rata a què es refereix correspon al capítol IX de la col·lecció oriental. Hem fet la consulta i comprovació a partir de la traducció castellana medieval (Cacho Blecua & Lacarra 1984, 267-271).

El conte oriental narra el següent: una rata que viu en les arrels d'un arbre observa com un gat ha estat pres pels llaços dels caçadors. En un principi se n'alegra molt però després la rata se n'adona que prop d'ella s'hi troben un mussol i una altra rata dormidora, esperant-la per caure damunt d'ella i menjar-se-la. La rata, doncs, decideix usar de l'enginy i s'apropa la gat, a qui li diu que l'alliberarà si li promet respectar-la i ajudar-la a guardar-se davant els altres dos enemics. El gat promet assegurar-la i la rata l'allibera, tots dos compleixen doncs, la seua paraula i estableixen una unió amistosa efectiva i temporal. Més endavant el gat apareix prop de la cova de la rata i li recorda l'aliança amistosa, la rata desconfia i li diu que aquella unió només havia estat puntual ja que el que preval entre tots dos és una enemistat ancestral i només en aquell moment en què es necessitaren un a l'altre era efectiva l'amistat.

La conclusió que el savi filòsof vol transmetre al seu interlocutor –recordem que el *Calila* és un diàleg entre el savi i un jove príncep– és el següent:

Conviene al omne, quando cayere en manos de sus enemigos, que pugne de aver amor con alguno de ellos, et tomarlo por amigo para vencer con él los otros enemigos; ca non puede ser que el amigo sea toda vía amigo nin el enemigo enemigo. El amigo, quando le fazen pesar, tórnase enemigo, et el enemigo, quando vee que le yaze pro en su amigo, non finca en su enemistad et tórnase amigo leal. Et el omne sabio, a la ora de la cuita, faze amistad con sus enemigos, et al necio çiérransele todas las carreras, así que non sabe razón nin manera por do

estuerça fasta que perece en nesçedat. Et éste es el ensempla del mur et del gato, los quales se librarón el uno al otro. (Cacho Blecua & Lacarra 1984, 267).

I al final del conte, observem com les paraules de la rata corresponen a la citació que més amunt hem transcrit de la *Doctrina d'en Pacs* –excepte l'al·lusió a l'arbre :

Et la enemistad et la amistad han lugar, do deve el entendido usar dellas segunt deve. Et el omne entendido non deve poner su amor con el omne que era su enemigo, si non fuere en ora de cuita. Ca los fijos de las bestias siguen a sus madres mientras han de mamar dellas, et quando las pueden escusar, fuyen dellas. Et el enemigo, quando se torna amigo por esperança de algunt pro, después que lo acaba, tórnase a su enemistad, así commo faze el agua quando la escalienta el fuego, que si se parte del fuego, tórnase a su friura (p. 271)

La segona citació del *Calila* apareix en el capítol “Com hom deu pensar en obrar en bé”. En aquest fragment, l'autor reflexiona sobre la naturalesa humana capaç d'obrar en bé i fugir dels mals pensaments. Segons en Pacs, els mals pensaments vénen dels ornaments que els homes mantenen i no del fons del seu cor. Vegem, entre altres citacions d'autoritat, la que ens interessa del *Calila* (p. 99):

Car diu lo Libre de Dimna e Calilla que hom seria tengut per foll si l'ornament dels peus portava hom al cap, e aquell del cap aportava hom als peus. E açò no seria menyspreu dels ornaments, mas follia de qui ho faria.

La citació original correspon al capítol tercer de l'obra oriental, el llarg apòleg dialogat entre els protagonistes Calila i Dimna. El primer, Calila, representa la prudència, mentre que el segon, Dimna, només té interès en apropar-se al rei, el lleó, i aconseguir els seus favors per damunt de tot, sense respectar cap altre principi de llealtat. En un moment de la narració, el lleó es troba en un perill; Dimna, per l'afany que té de ser afavorit pel rei, l'ajuda i el monarca li ho agraeix mostrant-li amistat i confiança tot i la condició inferior de Dimna que en un principi no sembla importar, ja que “el omne sabio et de noble coraçon et bueno et agudo, maguer sea de menor guisa et de baixa dignidat, la nobleza de su coraçon non quiere fueras parecer er mostrarse, así commo la çentella del fuego que omne asconde et ella non quiere sinon açenderse” (Cacho & Lacarra 1984, 131).

La resposta de Dimna al rei conté la citació literal d'on l'extreu l'autor de la *Doctrina*,

El rey deve pujar a cada uno a su dignidad, segunt su consejo et segunt el provecho e la nobleza del coraçon et la lealtad que en él oviere. Ca dicen que dos cosas non deve ninguno poner ninguna dellas fuera de lugar nin tollerla de su lugar; et son los omnes et los ornamientos. Ca es contado por necio quien pone en su cabeça el ornamento de sus pies, et en los pies el de la cabeça, et quien dagastona las girgonças en el plomo (p. 132).

La tercera citació que ens ocupa apareix al capítol 42 de la *Doctrina* (pp 133-135). El capítol està dedicat a la multiplicació de les espècies animals després del Diluvi a partir de les parelles d'animals que hi romanien en l'Arca. D'ací es deriva que els animals carnívors es reproduïen en menor mesura que els herbívors que són més nombrosos, però al seu torn de naturalesa benigna, no com els carnívors que són de caràcter més cruel i mengen als herbívors. Arribats en aquest punt, introdueix una reflexió del *Calila*, més que una citació literal:

E per tal, sabent açò l'auctor Dinna e Calilla dix que bèstia qui menja herba no deu fer companyia a bèstia qui menja carn (p. 134)

La idea de la rivalitat entre herbívors i carnívors és present en tot l'apòleg oriental, sobretot en el capítol tercer, el de major entitat ja que és el que reflecteix el diàleg entre els dos llops cervers protagonistes. Un dels temes centrals del conflicte que es genera entre els animals és precisament la diferent naturalesa d'aquests. El lleó, carnívor, és elegit rei malgrat el descontent del cavall i del bou –anomenat Senceba– que abandonen la cort. El cavall no torna però el bou sí i manté una amistat sincera i estreta amb el lleó malgrat les seues diferències. Dimna, que sent una enveja poderosa del favors que rep el bou, trama un engany per desfer aquesta amistat i aconsegueix que el lleó menje al bou per demostrar així que la naturalesa primera, el fet de ser animal carnívor, preval sobre tots els altres principis.

El mateix exemple i el mateix conflicte és el punt central de la narració del *Llibre de les bèsties* de Ramon Llull, la desfeta de l'amistat entre el lleó i el bou, la mort d'aquest darrer fruit de l'enveja de Na Renart que no aconsegueix la confiança del Lleó.

Com hem dit a l'inici, la lectura de la *Doctrina d'en Pacs* ens ofereix més incògnites que aclariments, donada la varietat, l'abundància i, en alguns casos, l'estranyesa de les autoritats citades, a més de l'enigmàtica autoria.

No obstant això podríem establir unes mínimes conclusions: la redacció de l'obra sembla establir-se a inicis del segle XV i tot sembla indicar que la localització i procedència de l'autor és Mallorca. Pel que fa al tipus de text, estem davant d'un llibre de consells peculiar, no es tracta únicament d'una recopilació proverbial, ni tampoc d'un florilegi de vicis i virtuts, sinó d'una obra d'adoctrinament efectiu, a la qual s'hi ha d'afegir el to afectiu, ja que es tracta d'un pare que dóna consells a uns fills per al bon comportament ètic en un context, suposadament, cavalleresc o nobiliari.

Quan observem les citacions, constatem la gran varietat de material reutilitzat, si bé, la més rellevant i possiblement original és la presència *Proverbis* de Cerverí de Girona. Això ens duu a pensar en la forta influència d'aquesta obra, llegida i anotada encara en època medieval, tal com apareix en els testimonis manuscrits.

Per altra banda, crida l'atenció l'aparició de citacions de refranys en castellà, i, el que ha estat objecte d'aquestes reflexions, la inclusió de tres citacions provinents de l'obra oriental *Calila e Dimna*, una de les obres més representatives del quefer traductològic de l'era alfonsina i també més enigmàtiques pel que fa a la seua recepció peninsular. Està acceptat que Llull coneix l'apòleg oriental, Cerverí, qui també mostra un interès important per la faulística oriental, coneix alguns contes i ara, el desconegut autor de la *Doctrina*, cita l'obra explícitament tot i que no fa referència a una faula coneguda, sinó al sentit moralitzant que se'n deriva d'aquesta. Les citacions són molt breus i desconeixem si es fan a partir d'un original complet del *Calila*, en castellà o traduït, o bé perquè algunes citacions del llibre oriental formaven part de florilegis. En qualsevol cas la citació de l'obra és explícita i correcta, tal com s'ha pogut contrastar i comprovar amb l'original castellà.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- Bofarull y Mascaró, P. (1857), *Documentos literarios en antigua lengua catalana (s. XIV-XV)*. Colección de documentos inéditos de los Archivos de la Corona de Aragón, Barcelona: José Eusebio Monfort - Imp. del Archivo.
- Cabré, M. (2005), “*La maneyra pus fina: los Exemphis, Faules o Istòries en los Verses Proverbials de Guillem de Cervera*”, *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*, edición de Carmen Parrilla y Mercedes Pampín, A Coruña, Universidade da Coruña-Toxosoutos, pp. 543-558.
- Cacho Blecua, J. M., y M. J. Lacarra, eds. (1984), *Calila e Dimna*, Madrid, Castalia.
- Coll, J. M. (1944, 1945 i 1946), “Escuelas de lenguas orientales en los siglos XIII y XIV”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 17, pp. 115-138; 18, pp. 59-89 i 19, pp. 227-240.
- Cornagliotti, A., ed. (1975), *Flors de Virtut*. Versió catalana de Francesc de Santcliment, Barcelona, Barcino (“Els Nostres Clàssics”).
- Eiximenis, F. (1930), *Terç del Crestià*. 3 vols. Barcelona, Barcino.
- Lacarra, M. J. (1981), *La cuentística medieval en España*, Zaragoza, Universidad de Zaragoza.
- Lacarra, M. J. (2006), “El *Calila* en España: tres encuentros con los lectores”, dins María Jesús Lacarra, Juan Paredes, eds., *El cuento oriental en occidente*, Granada, Comares.
- Llabrés i Quintana, G., ed. (1889), *Doctrina moral del mallorquí en Pax autor del segle XV*: Edició popular completa publicada per Gabriel Llabrés y Quintana. Palma de Mallorca: Felip Guasp.
- Martín Pascual, L. (1997), “Algunes consideracions sobre la relació entre les faules del *Llibre de les bèsties* de Ramon Llull i l’original oriental” *Catalan Review*, XI, 1-2, pp. 83-112.
- Martín Pascual, L. (2005), “La versió catalana del *Llibre dels Set Savis de Roma*”, *Actes del X Congrés de l’Associació Hispánica de Literatura Medieval*, edició a cura de Rafael Alemany, Josep Lluís Martos i Josep Miquel Manzanaro, vol. II, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 1079-1089.
- Miquel Rosell, F. (1937), *Catàleg dels llibres manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Sant Cugat del Vallès existents a l’Arxiu de la Corona d’Aragó*, Barcelona: Impremta Escola Casa Caritat.
- Panunzio, S., ed. (1963), *Bestiaris*, Barcelona, Barcino (“Els Nostres Clàssics”).
- Riera i Sans, J. (1979), “Sobre l’autor de la *Doctrina moral* (segle XV)”. *Randa* (= *Homenatge a Francesc de B. Moll*, 1). 9, pp. 117-25.
- Riera i Sans, J. (1987) “Presència de Josefus a les lletres catalanes medievals”. *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, vol. 2, Barcelona, Quaderns Crema, pp.179-220.
- Riquer, M. de (1989), “Guillem de Cervera és Cerverí de Girona”, *Revista de Catalunya*, 28 (març), pp. 127-138.
- Riquer, M. de (1991), “Els *Verses proverbials* de Cerverí de Girona”, *Revista de Catalunya*, 54 (juliol-agost), pp. 115-133.
- Villegas, M., ed. (1991), Abdalá Benalmocaffa, *Calila y Dimna*, Madrid, Alianza Editorial.

Ysern, J. A., ed. (2004), Arnau de Lieja, *Recull d'exemples e miracles ordenat per Alfabet*, Barcelona, Barcino (“Els Nostres Clàssics”).